

Aproximació a la toponímia de Culla

AURELI FERRANDO I MURIA

Introducció

La primera delimitació coneguda dels dominis del *Castell de Culla* és del 22 de maig de 1213, quan Pere el Catòlic en fa promesa al Temple, i abraça tot el territori, i més, del que després serà la *Tinença o Setena de Culla*, és a dir la comunitat d'herbatge integrada pels termes actuals de *Culla*, *Atzeneta*, *Vistabella*, *Benassal*, *la Torre d'en Besora*, *Vilar de Canes* i *Benafigos*, a la comarca de l'Alt Maestrat. Tanmateix, després de la conquesta, la carta de població de Culla, atorgada el 23 de març de 1244, establia tan sols dins els límits municipals l'encara ample triangle territorial comprés entre el riu *Montlleó* –aleshores anomenat *Riu Sec*– del NW al SE, la *Rambla Carbonera* del S al NE i, tancant el N, la *Serra de Foies* (920 m.), *Motxellos* (885 m.) i *Montcàtil* (1.116 m.): un ample terme que es veurà reduït passant el temps.

Encara avui se sent a dir popularment per les nostres contrades “Açò és més llarg que el terme de Culla”. I és que els 116 km² que li resten han anat adquirint una forma ben curiosa de fletxa, com a resultat, al llarg de la seua història, de les tres desagregacions –*la Torre d'en Besora*, *Vilar de Canes*, i *el Pla de Meanes* que passà a *Atzeneta*– esdevingudes sobre l'eix NE-SW al bell mig de l'únic terme municipal que conec amb aquesta forma.

En el darrer dels tres contenciosos *Atzeneta* pretenia també fer seua la partida de *Montllat*, cosa que suposava la partició del terme de Culla en dos meitats; però finalment el 1520 se signà la concòrdia que tancava el llarg plet que des del s. XIII mantenien les dues viles sobre les partides de *Matella*, *Montllat* i *Meanes*: restà per a Culla *Montllat* –cosa que permetia la continuïtat territorial– i “tota la canada llarga de *Matella*”, és a dir el marge dret de la Vall de la *Rambla Carbonera*, que des de *Les Useres* fins *Albocàsser* va estretint-se al

llarg d'uns 17 Km. L'últim tram dels quals, objecte també d'una multicentenària disputa amb Vilar de Canes, que s'acabà tancant a favor de Culla a finals del XVIII. Restà així configurada esta estreta i llarga franja compresa entre la Rambla Carbonera –fins a l'entreforc amb el riu Montlleó, on canvia el nom pel de Rambla de la Viuda– i la *Serra d'Esparreguera* –vèrtex geodèsic de tercer ordre a 1.082 m.

El poble de Culla es troba a l'altre extrem, a la punta de la fletxa, al cara-sol de la mola del seu antic castell –arruïnada i dinamitada durant les Guerres Carlines– on s'alça el molló que marca el vèrtex geodèsic de segon ordre (1.121 m.) És aquest el punt més alt del terme, des d'on parteixen les aigües a través d'una complexa xarxa de barrancs i barranquets fins al *Riu dels Estrets* i la Rambla Carbonera (entre els 550 i els 390 m.) per una banda i, per l'altra cap al Riu Montlleó (entre els 580 i els 390 m.), a través d'un encara més abrupte entramat de racons, foies i barrancs que van a parar als nombrosos meandres –les anomenades “voltes”– que serpentejen per davall de cingles com el de *Penyacalba* (1.077 m.) amb un tall de roca vertical de vora 200 m.

Tota aquesta complexitat del relleu –a més de les formacions càrstiques pròpies del terreny calcari: coves, balmes, avencs, clotxes o cocons–, amb una considerable humanització del territori en el passat –més de 300 masades, masos i cases aïllades, avui majoritàriament deshabitats, amb els seus bancals, pous, cisternes, tancats, corrals, eres o pallisses– i la importància històrica de les pastures mancomunades de la Setena –assagadors, carreres, passos, mallades, abeuradors, etc.–, units a l'antiguitat del seu poblament –pintures rupestres, enterraments neolítics, restes ibèriques, etc.– i el secular aïllament i dispersió dels seus habitants –la primera carretera que uní la població de Culla amb Benassal s'obrí ben entrat el s.XX; però això sí, amb antics camins de ferradura, ja abandonats, que han donat pas avui a les innumbrables pistes obertes a la muntanya–, junt al despoblament continuat durant la segona meitat del s.XX –el màxim històric de població del terme s'assolí l'any 1903 amb un total de 2.819 habitants, l'any 1945 en restaven 2.647, el 1970 n'eren 1.532; i el 1.999 han passat a 794, dels quals menys de 200 viuen al poble; fins i tot grans masades com la *de Sales de Matella*, amb 45 h. l'any 1.945, escola rural, practicant, tenda, molí i transport, avui resten deshabitades–, a més de l'envelliment progressiu del gros de la població restant, feien urgent el recull exhaustiu dels seus noms de lloc: el seu estudi, si més no, forma part d'un patrimoni lingüístic i del record d'un passat cultural que no ens podem permetre el luxe de perdre.

Raons i mètode d'un treball toponímic

Joan Veny, en el llibre “Llengua i entorn natural”, ha expressat aquest afany i la seua passió pels mots d'aquesta manera: “La cultura popular, després d'una vida mil·lenària, de lenta evolució, es troba en vertiginosa decadència davant l'impacte de la revolució industrial, amb derivacions lingüístiques que es manifesten en un progressiu empobriment del cabal lèxic expressador d'aquesta multiforme i rica cultura, acumulada segle rere segle”. Qualsevol estudi toponímic corrobora i aprofundeix aquest raonament incontestable, i això, siguin quins siguin els valors que atorguem a la cultura popular i els beneficis concedits a la revolució industrial i la modernització social. Mirem de col·laborar-hi.

És ben sabut que les zones muntanyenques i aïllades són les que millor solen conservar la toponímia. En alguns casos, fins i tot, el topònim fossilitzat sobreviu temps i temps a l'existència material del referent, perdent el seu significat original. Així és com s'ha conservat fins avui un lloc dins la vila de Culla anomenat encara per algunes persones *la Universitat*: òbviament es tracta de l'antiga *Casa de la Vila* medieval, que devia ser o l'enrunada casa que s'anomena *Casa del Delme*, o la del davant que anomenen *els Perxes*.

També se'n troben alguns, per contra, de novíssima creació, com quan sorgeix un referent nou i cal donar-li un nom inconfusible. Així fa poc vaig sentir parlar del *Carrer Nou* per referir-se al passatge obert al pany de cases del sòl d'avall del poble. Encara que el bategen amb un altre nom, potser no en troben un de més pràctic i adequat a l'economia del llenguatge popular.

La transmissió de topònims, o antropònims lligats a la terra, per via oral i durant segles causa en molts d'ells curioses transformacions, a voltes degudes a etimologies populars. Aquestes variacions en el significat han estat precisament un dels motius principals de l'estudi i la part més entretinguda, sobretot pel que fa als antropònims.

He hagut de fer, però, en primer lloc, un recull exhaustiu dels noms del terme. I aquest treball intensiu i sistemàtic ha consistit en una cinquantena d'entrevistes a més d'una quarantena de veïns del poble i dels masos, uns pocs dels quals, bons coneixedors d'una o més partides, tots ells de més de 60 anys –caçadors, pastors o masovers– m'han acompanyat als llocs estratègics des d'on observar el paisatge o m'han acompanyat fins la mateixa cova, pou, casa o barranc, durant l'estiu del 2.001. Com a base he utilitzat els 11 mapes 1:10.000 de l'Institut Cartogràfic Valencià corresponents al terme de Culla.

Paral·lelament he anat fent el buidat toponímic de tota la bibliografia sobre Culla al meu abast; principalment els dos volums d'estudis editats pel 750 Aniversari de la Carta Pobra "Imatge de Culla" i el "Catàleg de l'Arxiu Municipal de Culla" i, especialment, d'alguns documents d'aquest arxiu –sobretot les Visures dels assagadors, mallades i abeuradors de la Setena de Culla dins d'aquest terme dels s.XVI-XVIII; i altres de masades, amollonaments i monts comunals i sortejats dels s.XIX-XX–. Els llistats de topònims extrets els he pogut contrastar amb la informació de les enquestes orals per tal de confirmar, esmenar i/o interpretar el significat dels noms més obscurs.

Un primer estudi

Barreda i Peraire en "Toponímia de Benassal" defineixen el topònim com un signe lingüístic caracteritzat pels següents trets:

- El referent és sempre un lloc o una entitat física lligada inevitablement a l'espai.
- El bloc significant-significat té, en oposició als signes lingüístics generals, un únic referent.
- La constitució del signe, és a dir, l'associació significant-significat-referent, tot i que és en un principi individual i més o menys esporàdica, és consensuada i acceptada per tots els membres d'una determinada comunitat humana.

Sobre la base d'aquesta estructuració interna del topònim –referent-significat-significant– he considerat interessant fer tres exercicis d'aproximació a l'estudi de la toponímia de Culla:

1. Una agrupació i quantificació dels referents, en la major part dels casos explícits en els noms comuns o genèrics, que ens ajude a tenir una primera idea del grau d'humanització del territori i de la importància del paisatge natural en el passat i en present.
2. Una agrupació i quantificació dels concretitzadors o especificatius dels topònims cullerans per àmbits generals i camps semàntics que ens acoste definitivament al grau just d'humanització del territori; amb una atenció especial a l'estudi i classificació dels antropònims per la seua importància en la toponímia menor
3. Un xicotet exercici gramatical de les tendències derivatives en la toponímia cullerana, per tal d'esbrinar com s'han format alguns topònims i d'encerclar alguns significats obscurs.

1. Agrupació dels referents

D'un total de 2.342 topònims recollits n'hi ha 131 variants que són sinònims referencials; és a dir, que es tracta en realitat de 2.211 referents reals: i sobre aquests darrers he aplicat els percentatges. He dividit els referents en dos grans blocs: el paisatge natural (1.1.) i la intervenció de l'home (1.2.). S'ha de dir, no obstant, que no resulta sempre fàcil decidir en quin grup classificar un determinat topònim.

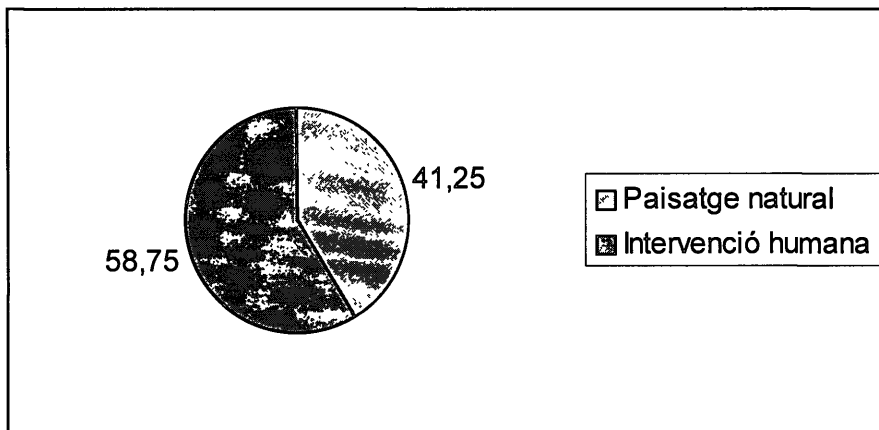
El següent quadre explicita els grups de cada bloc o àmbit, la seua quantificació numèrica i el percentatge que representa.

Àmbit	Núm.	%	Grups	Núm.	%
1.1. El paisatge natural	912	41'25	1.1.1. El relleu	503	22'75
			1.1.2. Hidrònims	366	16'50
			1.1.3. Vegetació	43	2'00
1.2. Intervenció humana	1.299	58'75	1.2.1. Hàbitat	526	23'79
			1.2.2. Vies de comunic.	186	8'41
			1.2.3. Partició	527	23'83
			1.2.4. Altres llocs	60	2'72
Total	2.211	100		2.211	100

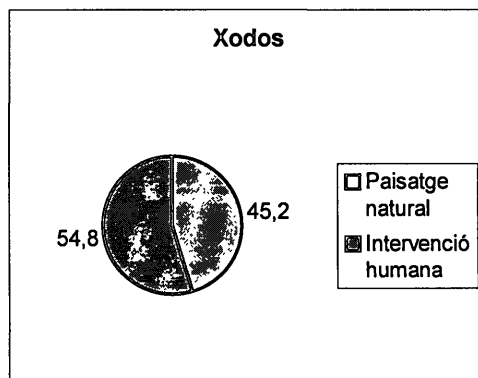
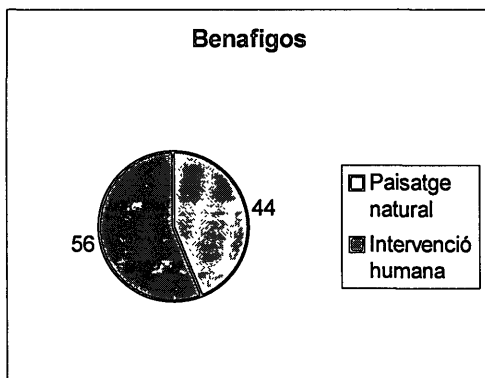
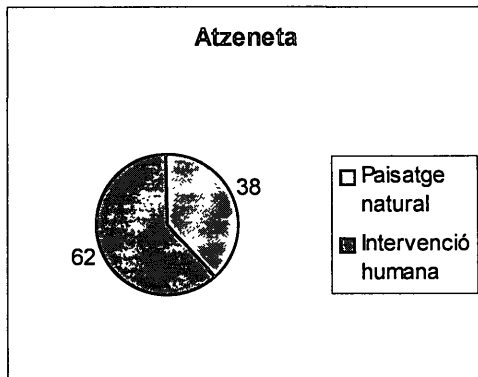
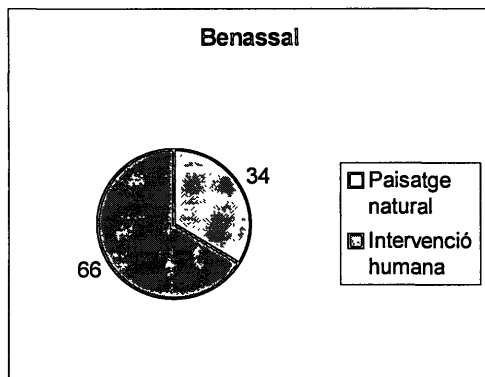
Els gràfics següents ens permeten apreciar l'alt grau d'humanització del terme de Culla que s'acosta a un 60% en l'àmbit de la intervenció humana: és a dir, els referents de l'hàbitat –carrers, cases, masos, barraques, etc.– i altres edificis públics o d'implantació comercial o industrial –ermites, centres de serveis, granges, molins, botigues, hotels rurals, restaurants, forns, mines, cellers, etc.–; més les vies de comunicació –carreteres, pistes, camins de ferradura, dreceres, ponts, assagadors, carrerons, passos de bestiar, etc.– més partides, subpartides, paratges i propietats privades o públiques (bancals, eres, horts, corrals, tancats, finques, mallades, etc.); i altres indrets singularitzats per l'acció de l'home –peirons, murs, creus, mollons, etc.–

Tanmateix s'ha de resaltar que la presència del paisatge natural és molt important encara en els referents toponímics, més enllà d'un 40%: molt superior a la dels termes costaners, plans o més urbanitzats de les nostres comarques. Molt significativa la presència del relleu

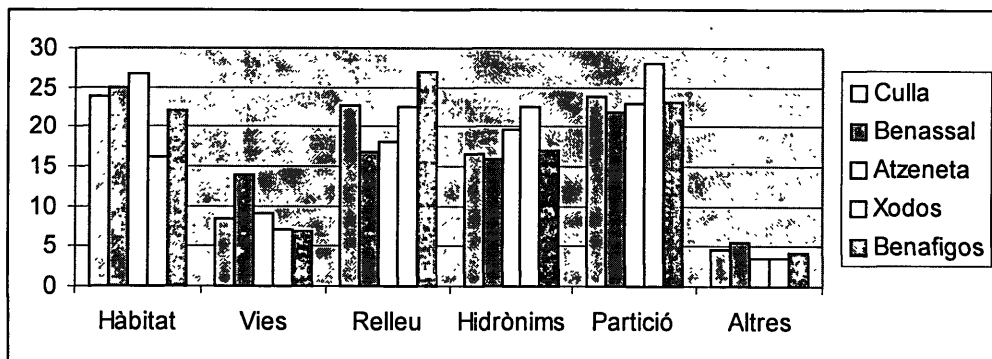
amb més de 500 referents –tossals, llomes, colls, racons, cingles, roques, serres, costes, coves, avencs, etc.–, per damunt de la hidrografia –barrancs, fonts, ullals, basses, cisternes, gorgs, canals, etc.– i de la vegetació –boscors, prats, arbres singulars, etc.–

Si comparem aquestes xifres amb les d'alguns dels termes veïns dels quals s'ha fet el recull exhaustiu de topònims, tenim que Culla se situa en un grau d'humanització sensiblement inferior al de Benassal i escassament inferior al d'Atzeneta i més humanitzat que el de Xodos i Benafigos.

Pel que fa a la presència del relleu en els referents toponímics Culla està només per baix del veí Benafigos –terme molt marcat per l’engorjat riu Montlleó– i al mateix nivell de Xodos –al peu del Penyagolosa– i molt per damunt d’Atzeneta i Benassal.

2. Agrupacions per camps de significat

La segona part del topònim, l’especificatiu o concretitzador, em permetrà fer-hi un estudi aproximatiu del significat, tot agrupant-los en tres grans

àmbits semàntics: (2.1.) *la realitat física*, (2.2.) *la intervenció de l’home* i (2.3.) *la caracterització del lloc*. A més d’un grup residual de topònims de significat insegur o desconegut (2.4.)

El quadre següent especifica les agrupacions semàntiques, la quantificació i els percentatges.

Àmbits	Nombre	%	Grups	Nombre	%
2.1. Realitat física	957	40'86	2.1.1. Relleu	337	14'39
			2.1.2. L'aigua	193	8'24
			2.1.3. Composició del sòl	132	5'63
			2.1.4. Vegetació i fauna	295	12'60
2.2. Intervenció humana	1.125	48'04	2.2.1. Hàbitat, vies, etc.	399	17'04
			2.2.2. Activitats humanes	289	12'34
			2.2.3. Antropònims	437	18'66
2.3. Característ. del lloc	239	10'20	2.3.1. Característiques	239	10'20
2.4. Significat desconegut	21	0'90	2.4.1. Significat desconegut	21	0'90
Total	2.342	100		2.342	100

El següent gràfic visualitza la quasi perfecta correspondència entre el grau d’humanització dels referents i el dels especificatius dels topònims cullerans. En aquest cas l’àmbit de la **intervenció humana** aplega els especificatius que al·ludeixen a l’hàbitat, les vies, les activitats productives, els antropònims i les característiques del lloc, deixant de banda els especificatius desconeguts o insegurs, que s’haurien de repartir segurament.